

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ

50%
ΕΚΠΤΩΣΗ ΣΕ ΒΙΒΛΙΑ
& ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ
(σελ. 4)

ΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Fw 200 CONDOR

Ο «Κόνδορας» της Luftwaffe
στη Μάχη του **Ατλαντικού**

Η ΜΑΧΗ ΤΗΣ ΑΜΦΙΠΟΛΗΣ

Αθήνα και Σπάρτη συγκρούονται
στη Θράκη (422 π.Χ.)

ΤΟ ΜΕΘΟΡΙΑΚΟ ΕΠΕΙΣΟΔΙΟ ΤΟΥ ΝΤΑΜΑΝΣΚΙ

Κίνα και ΕΣΣΔ στα πρόθυρα
του πολέμου (1969)

Ο ΡΟΜΜΕΛ ΣΤΗ ΡΟΥΜΑΝΙΑ

Οι Βυρτεμβέργιοι Κυνηγοί ανοίγουν τις Σιδηρές Πύλες (1916-17)

ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΜΗΧΑΝΟΚΙΝΗΤΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ

κατά τον Ελληνοϊταλικό
και Ελληνογερμανικό
πόλεμο (1940-41)

Ο ΣΤΑΥΡΟΣ ΙΩΑΝΝΙΤΣΗΣ
ΚΑΙ ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΑΚΜΗΣ ΤΟΥ Β' ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ (1197-1207)

ΚΟΛΑΕΝΤΟ - Μια κρίσιμη καμπή του Β' Πολέμου των Μπλόντς (Δεκέμβριος 1899)

Ο ΚΟΥΡΣΑΡΟΣ ΡΟΜΠΕΡ ΣΥΡΚΟΥΦ

Η πορεία του ανθρώπου που αποκλήθηκε «Βασιλιάς των Πεσιρτών»

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β' • ΤΕΥΧΟΣ 180 • ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2012 • € 4

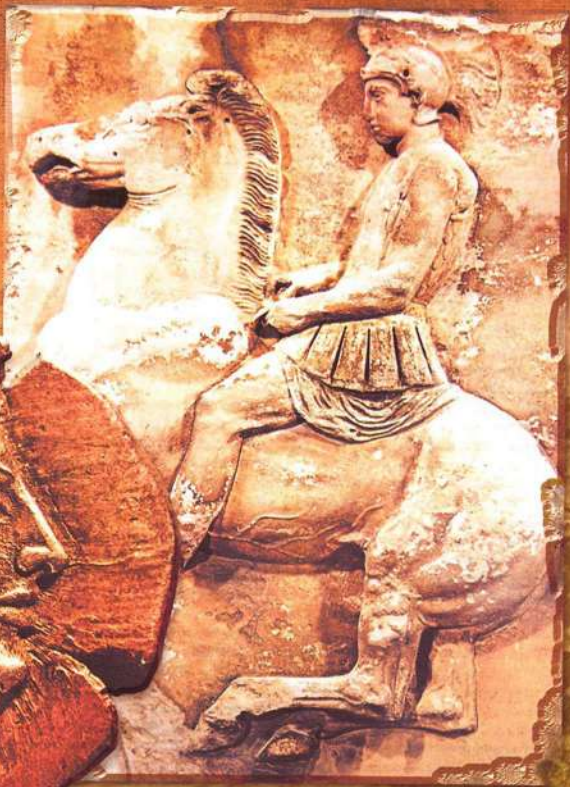
www.gnomonpublications.gr

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΓΑΡΟΥΦΑΛΗΣ
Ιστορικός – Αρχαιολόγος Μ.Α.

(Δεξιά) Στη δύναμη του αθηναϊκού εκστρατευτικού σμήματος στη Θράκη συμπεριλαμβάνονταν και 300 ιππείς, Αθηναίους ιππείς από τη ζωφόρο του Παρθενώνα.

(Κατωί) Η οικονομική δύναμη της Αθήνας στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στις προσόδους, που εισπράττονταν από την Αμφίπολη και την ευρύτερη πλουταφόρα περιοχή Αθηναϊκό τετράδραχμο του 5ου αι. π.Χ. (Νομισματικό Μουσείο Αθήνας).

Η ΜΑΧΗ ΤΗΣ ΑΜΦΙΠΟΛΗΣ

**Αθήνα και Σπάρτη συγκρούονται
στη Θράκη (422 π.Χ.)**

Πλησιάζει η συμπλήρωση του δεκαετούς Αρχιδάμειου πολέμου, όπως έμεινε γνωστή η πρώτη φάση του Πελοποννησιακού πολέμου, όταν το 423, μετά τα σικιρά για τη Σπάρτη γεγονότα της Πύλου και την οδυνηρή ήττα της Αθήνας στο Δήλιο, η σπαρτιατική ηγεσία υποθέτησε την ιδέα του στρατηγού Βρασίδα να επιτεθούν οι Σπαρτιάτες στα συμμαχικά εδάφη των Αθηναίων στη Θράκη, προσφέροντας φιλία στους Μακεδόνες και σε όσους από τους Έλληνες της Χαλκιδικής επιθυμούσαν να «απελευθερωθούν» από την αθηναϊκή ηγεμονία. Κύριος στόχος του σπαρτιατικού σχεδίου ήταν η κατάληψη της σπουδαιότερης πόλης στην περιοχή, δηλαδή της Αμφίπολης. Στην πολεμική αναμέτρηση που ακολούθησε, οι Σπαρτιάτες, αν και κατέχουσαν των Αθηναίων, θανατώνοντας ακόμη και τον Αθηναίο στρατηγό Κλέωνα, πέτυχαν πύρρειο νίκη, αφού έπεσε νεκρός στο πεδίο της μάχης ο Βρασίδα.

Στη μάχη της Πύλου το 425 π.Χ., είχε τρωθεί το γόητρο του σπαρτιατικού στρατού. Ωστόσο, δεν ήταν μόνο η αναπάντεχη ήττα από τον στρατό των Αθηναίων, το οποίο ηγούντο ο Δημοσθένης και ο Κλέων, που συγκλόνισε τους Σπαρτιάτες. Ούτε τόσο το αναμφίβολα θαρύ πλήγμα της αιχμαλωσίας και της τροπαιοφόρου μεταφοράς στην Αθήνα 120 Σπαρτιατών, σε μια εποχή που ήδη το κράτος των Λακεδαιμονίων έπασχε από ολιγανθρωπία. Περισσότερο ήταν ο φόβος (που θεωρείται από πολλούς και η βαθύτερη αιτία του Πελοποννησιακού πολέμου) απέναντι σε μια υπερβολικά ισχυρή θέση της Αθήνας στην Ελλάδα, που ήταν ικανή να απειλήσει αρχικά την εξουσία και την πολιτική ηγεμονία της Σπάρτης και εν συνεχεία την ίδια την ύπαρξή της. Η αντίδρασή της ήταν επομένως κάτι περισσότερο από αναμενόμενη, ήταν επιβεβλημένη.

Η ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Μετά τον θάνατο του Περικλή, τρεις προσωπικότητες κυριάρχησαν στον πολιτικό βίο της Αθήνας: ο Δημοσθένης, ο Κλέων και ο Νικίας. Από τους τρεις, ο μόνος που διέθετε στρατιωτικές και στρατηγικές ικανότητες, και εκείνος που επέζησε είχε εκλεγεί στρατηγός, ήταν ο Δημοσθένης. Ωστόσο, υστερούσε στον πολιτικό στίβο. Ο Νικίας, θρησκόληπτος και συντηρητικός πλούσιος, αλλά πιστός στη δημοκρατία, ήταν επικεφαλής εκείνης της παράταξης, που μισούσε την πνευματική και πολιτική πρόοδο στην Αθήνα και αντιτασσόταν λυσσαλέα τους δημοκρατικούς ριζοσπάστες, τους οποίους εκπροσωπούσε ο Κλέων, με ισχυρή επιρροή στην Εκκλησία του Δήμου. Επιπλέον, ο Νικίας ήταν υπερασπιστής της ειρήνης και της προσέγγισης με τη Σπάρτη, ώστε κάποιοι τον θεωρούσαν έναν νέο Κίωνα.

Ο Κλέων, ριζοσπάστης δημοκρατικός, χρωστούσε τη δύναμή του στην ικανότητα να επηρεάζει τον λαό στην Εκκλησία του Δήμου. Ήταν δημαγωγός. Ήταν εκπροσωπός του νέου πολιτικού ύψους (και ήθους) στην Αθήνα, που βασιζόταν στην Εκκλησία του Δήμου, και όχι τόσο σε πολι-

τικές φιλίες ή σε οικογενειακούς δεσμούς. Ο Κλέων είχε συναγάγει έμπρακτα συμπεράσματα από μια πολιτειακή εξέλιξη, την οποία, ωστόσο, ο Περικλής, με το κύρος της προσωπικότητάς του, μπορούσε ακόμη να ελέγχει. Καθώς δεν είχε μεγάλες στρατιωτικές ικανότητες, υστερούσε σε φανερά απέναντι στον Νικία, ο οποίος, από την άλλη, δεν είχε τις αρετές πολιτικού αρχηγού. Στα δικαστήρια ο Κλέων ήταν αουναγώνιστος, αλλά τι θα γινόταν, αν χρειαζόταν να αναλάβει αρμοδιότητες και ευθύ-

σεις των Σπαρτιατών για ειρήνη. Το φιλοπόλεμο πνεύμα του Κλέωνα είχε επικρατήσει, παραμερίζοντας το σχέδιο του Περικλή για αμυντικό πόλεμο. Η απόφαση ήταν πόλεμος ευρείας κλίμακας, που, για να υλοποιηθεί, απαιτούντο κολοσσιαία χρηματικά ποσά. Και για και τα διαθέσιμα είχαν ήδη εξαντληθεί τόσο κατά την πολυδάπανη εκστρατεία στη Λέσβο, όσο και κατά την πολιορκία της Ποτειδαιας (όπου είχαν σπαταληθεί περί τα 2.000 τάλαντα), οι Αθηναίοι έκαναν δεύτερο λάθος: προχώρησαν σε ανακατανομή του συμμαχικού (δηλιακού) φόρου, καλώντας τους συμμαχούς να καταβάλουν πάνω από

1.460 τάλαντα, ποσό τριπλάσιο από εκείνο που έως τότε κατέβαλαν. Ο

Κλέων είχε βέβαια τώρα στη διάθεσή του πολλά χρήματα όχι μόνο για πόλεμο. Για να «ευχαριστήσει» τον λαό,

αύξησε ευφώς την αποζημίωση των (λαϊκών) δικαστών (Ηλιαστών) από δύο σε τρεις οβολούς, αυξάνοντας συγχρόνως την επιρροή του στον αθηναϊκό δήμο. Ωστόσο, ούτε ο ίδιος ούτε κανείς άλλος στην Αθήνα είχε διαβλέψει τη δυσμενέστατη επίδραση, που θα είχε στις συμμαχικές πόλεις η αύξηση του φόρου. Αλλά κανείς δεν μπορούσε να αντισταθεί στον Κλέωνα. Μάταια πάσχισε να τον βιάψει ο Αριστοφάνης, γελοιοποιώντας τον στους «Ιππής».

Ο Κλέων εκλέχθηκε στρατηγός το 424, με την ελπίδα να οδηγήσει την πόλη σε νέους θριάμβους!

Αρχικά φάνηκε πως αυτό θα γινόταν. Οι Αθηναίοι εξακολούθησαν την επιτυχία τους στην Πύλο, καταλαμβάνοντας τα Κύθηρα και άλλες στρατηγικές θέσεις στις ακτές της Πελοποννήσου. Η υπερβολική αυτοπεποίθηση στην ισχύ του πεζικού τους οδήγησε τους Αθηναίους σε ένα σφάλμα: αποφάσισαν να δώσουν μάχη σε ανοικτό πεδίο με έναν επικίνδυνο αντίπαλο, τους Θηβαίους. Η στρατιωτική ήττα στο Δίλιο από τον θηβαϊκό στρατό την ίδια χρονιά εξανέμησε τον ενθουσιασμό και πάγωσε τους Αθηναίους, που δεν είχαν ακολουθήσει τη συμβουλή του Περικλή να αποφύγουν με κάθε τρόπο μια μεγάλη μάχη στην Ήρα. Αν εξαιρεθεί η ανανέωση της ειρήνης με την Περσία το 423, οι ατυχείς άρχισαν να έρχονται η μια μετά την άλλη για την Αθήνα.

Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, ο Κλέων θρήκε τον θάνατο από το ακόντιο κάποιου πελαστή. Στην εικόνα: Θράκας πελαστής, παράσταση από ερυθρόμορφη κύλικα (Μητροπολιτικό Μουσείο Ν. Υόρκης).

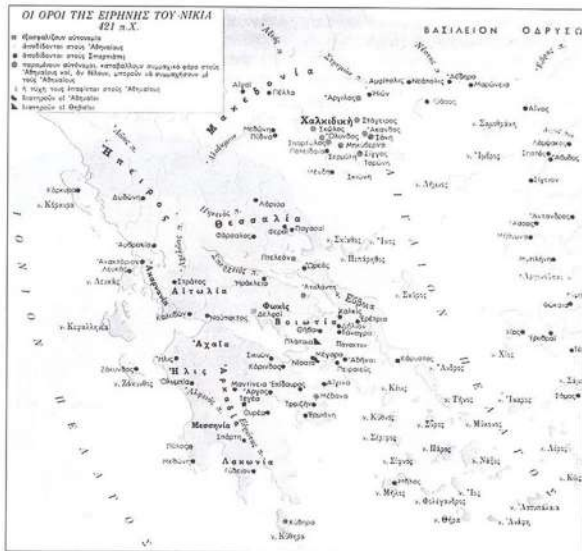
νες στρατηγού σε κάποια σημαντική επιχείρηση; Δεν είναι επομένως παράδοξη η συνεργασία του δημαγωγού Κλέωνα και του έμπειρου στρατιωτικού Δημοσθένη, δεδομένου ότι τους έδινε πλεονεκτήματα για να υπερισχύσουν έναντι του Νικία.

Αποκρούφωμα αυτής της συνεργασίας ήταν τα γεγονότα της Πύλου. Ο Κλέων, μετά τον θρίαμβό του στη Σφακτηρία, δεν είχε αντίπαλο στην Αθήνα, όπου ο λαός τον ζητωκραύγαζε, έτοιμος να υιοθετήσει οποιαδήποτε πρότασή του. Μέσα στο μεθύσι της νίκης, ο αθηναϊκός δήμος έκανε το λάθος να απορρίψει τις προτά-

Η ΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΣΠΑΡΤΗΣ

Η σπαρτιατική ηγεσία δεν ήταν διατεθειμένη να ανεχθεί το status quo, που είχαν επιβάλλει οι Αθηναίοι με τα γεγονότα στη Σφακτηρία και μετά από την κατάληψη σημαντικών θέσεων στην Πελοπόννησο, συνιστώντας σοβαρή απειλή, καθώς μπορούσαν εύκολα να υποκινήσουν εναντίον τους σε επανάσταση τους ειλώτες. Δέχθηκαν αμέσως να υιοθετήσουν το σχέδιο του Βρασίδα να πληξούν την «αθηναϊκή αρχή» στη θέρεια Ελλάδα. Ο Βρασίδης, κυρίαρχη προσωπικότητα εκείνο το διάστημα στη Σπάρτη, ικανότατος στρατηγός, διακεκριμένος για την ανδρεία του, χάρη στην οποία ονομάστηκε «Αχιλλεύς του Πελοποννησιακού πολέμου», καθώς επίσης και για τη ρητορική του ικανότητα, είχε διακρίνει ορθά ότι το ευαίσθητο σημείο της αθηναϊκής ηγεμονίας ήταν η Χαλκιδική και η γειτονική Θράκη. Πίστευε, λοιπόν, και κατάφερε να πείσει τους εφόρους ότι η Σπάρτη έπρεπε να μεταφέρει τον πόλεμο σε αυτές τις περιοχές, πληττοντας καιρίαι τα αθηναϊκά συμφέροντα. Στην προσπάθεια αυτή, οι Σπαρτιάτες στήριξαν πολλές προσδοκίες στον ισχυρό παράγοντα της περιοχής, τον βασιλιά της Μακεδονίας.

Όταν οι κάτοικοι της Χαλκιδικής –κυρίως οι Ολύθσιοι– και ο πανούργος βασιλιάς της Μακεδονίας Περδίκκας, όντας ανήσυχτοι από την απότομη αύξηση της αθηναϊκής ισχύος, ζήτησαν τη βοήθεια των Λακεδαιμονίων, εκείνοι δεν έχασαν την ευκαιρία να εφαρμόσουν το νέο στρατηγικό δόγμα τους. Η σπαρτιατική διπλωματία φρόντισε να προπαγανδίσει κατάλληλα, ώστε ο Βρασίδης να προβληθεί ως «ελευθερωτής των πόλεων» από την αθηναϊκή ηγεμονία. Το έδαφος ήταν πρόσφορο, αφού, μετά την αναπόφευχη αύξηση του φόρου, ήταν βέβαιο ότι οι σύμμαχοι των Αθηναίων θα δέχονταν με ενθουσιασμό το «σάλπισμα ελευθερίας» και θα άνοιγε ο δρόμος της σπαρτιατικής επιρροής προς τον Ελληνιστικό. Ένας στρατός, με επικεφαλής τον Βρασίδα και αποτελούμενος μόνο από 1.000 Πελοποννησίους και 700 ειλώτες, διέσχισε ταχύτατα και υπό δριμύ ψυχός την κεντρική Ελλάδα, πέρασε μέσα από τη Θεσσαλία (εξασφαλίζοντας τη μυστική σύμπραξη των τοπικών αρχόντων) και βρέθηκε στη Μακεδονία. Ως αποτέλεσμα των επιδέξιων κινήσεων του Βρασίδα, αποστάτησαν οι Ακανθοί, η Στάγειρος, η Αργίλος και η Αμφίπολη, η σπουδαιότερη για τους Αθηναίους σε όλη τη συμμαχία.

Με την ειρήνη του Νικία (421 π.Χ.), οι αντιμαχόμενοι επανέρχονταν στο status quo, που ίσχυε πριν από τον πόλεμο (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους).

Η ΑΠΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΑΜΦΙΠΟΛΗΣ

Ο Θουκυδίδης περιγράφει την κατάληψη της Αμφίπολης με μυθιστορηματικό και δραματικό τρόπο. Ο Βρασίδης, έχοντας μια μικρή στρατιωτική δύναμη και ακολουθώντας μια πορεία προς βορρά, χωρίς να γίνει αντιληπτός, έφθασε έξω από τα τείχη της Αμφίπολης, όπου βρήκε τη γέφυρα του Στρυμόνα να προστατεύεται από ευάριθμη φρουρά, της οποίας την αντίσταση έκαμψε εύκολα. Ονόσσο, δεν διακινδύνευσε να επιτεθεί στην πόλη αμέσως. Προτίμησε να αφήσει να ανοίξουν τις πύλες κάποιου συνωμότες. Στην πόλη ζούσαν λίγοι Αθηναίοι ανάμεσα σε έναν σύμμετρο πληθυσμό (Θουκυδ. 4.106.1), όπου, ανάμεσα στους άλλους, ήταν και έποικοι από την κοντινή πόλη του Αργίλου, οι κάτοικοι της οποίας διάκρινε εχθρικά έναντι των Αθηναίων, συνιστώντας δυνητική απειλή σε περίπτωση πολεμικής αντιπαράθεσης.

Υπεύθυνοι στρατηγού για την υπέρσωση των αθηναϊκών συμφερόντων στην περιοχή είχαν οριστεί οι Ευκλής και Θουκυδίδης, από τους οποίους ο δεύτερος ήταν ο ιστορικός του Πελοποννησιακού πολέμου. Το ότι δεν μερίμνησαν έγκαιρα,

λαμβάνοντας τα απαιτούμενα μέτρα, προκειμένου να διασφαλιστεί η πόλη και να αποκρουστεί η επιθετική ενέργεια του Βρασίδα, θεωρήθηκε αργότερα από τον αθηναϊκό δήμο ασυγχρόρητη αμέλεια. Φαίνεται πως οι δύο στρατηγοί δεν θεώρησαν πιθανή μια σπαρτιατική επιχείρηση μέσα στον χερσώνα.

Ο Ευκλής, που είχε το πρόταγμα της φρουράς της Αμφίπολης, δεν είχε μερίμνησει να τοποθετήσει επαρκείς δυνάμεις στη γέφυρα του Στρυμόνα. Όταν ζήτησε τη βοήθεια του Θουκυδίδα, ώστε να συνεισφέρει από την Ηϊόνα, πληροφορηθηκε ότι εκείνος βρισκόταν στη Θάσο και, για να φθάσει, χρειαζόταν για μέρα δια θαλάσσης. Ο Θουκυδίδης, μόλις πήρε το μήνυμα του Ευκλή, έσπευσε όσο πιο γρήγορα μπορούσε με τις επιταγές, που είχε στη διάθεσή του. Ο Βρασίδης είχε προσφέρει στους Αμφιπολίτες σημαντικά ανταλλάγματα: υποσχέθηκε σε όσους πολίτες θα επέλεγαν να μείνουν στην πόλη ίσα πολιτικά δικαιώματα, χωρίς καμιά απώλεια της περιουσίας του, ενώ σε όσους θα έφευγαν, παρέχισε τη δυνατότητα να πάρουν μέσα σε πέντε ημέρες ό,τι τους ανήκε και να εγκαταλείψουν την πόλη ανεσχλητοί (Θουκυδ. 4.106.1). Αδιαπραγμάτευτος όρος του Βρασίδα ήταν η Αμφίπολη

να προσχωρήσει στην Πελοποννησιακή Συμμαχία. Οι Αμφιπολίτες, θλώνοντας να μη καταφθάσει, ούτως ή άλλως μικρή, αθηναϊκή βοήθεια και φοβούμενοι τις συνέπειες στην περίπτωση που ο Βρασιδίας κυριέυε την πόλη με τη θία (ξέροια ή ακόμη και θάνατος των κατοίκων), δέχθηκαν τις προτάσεις του Σπαρτιάτη στρατηγού και παραδόθηκαν. Λίγο αφότου ο Βρασιδίας είχε εισέλθει στην πόλη, ο Θουκυδίδης με τον στόλο του έφθασε στο στόμιο του Στρυμόνα, διανύοντας μέσα σε 12 ώρες 90 χλμ. Ήταν όμως πλέον αργά. Περιορίστηκε στο να σώσει τουλάχιστον την Ηϊόνα.

Η είδηση της πτώσης της Αμφιπόλης έπεσε σαν κεραυνός στην Αθήνα. Ο Κλέων, ικανοποιώντας την οργή του δήμου, έριξε το βάρος της απώλειας της πόλης στον Θουκυδίδη και τον οδήγησε σε δίκη, με την κατηγορία της προδοσίας, παρότι είχε σώσει την Ηϊόνα και είχε αποκρούσει μια επίθεση του Βρασιδα (Θουκυδ. 4,104.5). Την κατηγορία την απήγγειλε ο ίδιος ο Κλέωνας. Ο Θουκυδίδης, που είναι και η μοναδική πηγή των γεγονότων, αναφέρει στην καταδική του με λακωνικότητα. Είναι βέβαιο ότι ο Θουκυδίδης δεν κατόρθωσε να δώσει μια απάντηση στο κρίσιμο ερώτημα: γιατί βρισκόταν στη Θάσο και όχι στη θέση του στην Ηϊόνα; Οι Αθηναίοι δικαστές δεν πείστηκαν από τα επιχειρήματα της απολογίας του και τον καταδίκασαν σε εφορία είκοσι ετών. Την ίδια στιγμή προκάλεσε εντύπωση το γεγονός ότι ο Ευκλής δεν προσήχησε σε δίκη και δεν καταδικάστηκε, παρότι η αμείλια για τη φύλαξη της ψέφυρας ήταν εξίσου σοβαρή και παρότι παρέδωσε την πόλη. Οι Αθηναίοι δικαστές, για λόγους που αγνοούμε – ενδεχομένως πολιτικούς, επέλεξαν να δικαστούν μόνο τον Θουκυδίδη.

Για ποιον λόγο όμως η πτώση της Αμφιπόλης ήταν βαρύτερη από την

Αθήνα; Η Αμφιπόλη, που έχει ονομαστεί η Αθήνα της Μακεδονίας, ιδρύθηκε από Αθηναίους το 437 π.Χ., με στόχο τον έλεγχο της πλουτοφόρας σε πρώτες ύλες περιοχής του Στρυμόνα στην ανατολική Μακεδονία.

Η Αμφιπόλη είχε κεφαλαϊώδη σημασία για το αθηναϊκό κράτος, μια και αυτό απέδιδε ισχυρότατο, κυρίως χάρη της Αμφιπόλης και της ευρύτερης περιοχής της, που παρείχε Ξυλίδια, ευφορότατη γη, μεταλλεία χρυσού και αργύρου.

Επιπλέον, η πτώση της Αμφιπόλης ενθάρρυνε αποστασίες στην ευρύτερη περιοχή. Αμέσως μετά, ο Βρασιδίας επιδόθηκε σε μια σειρά ενεργειών, με σκοπό να «εξοδοντιάσει» την αθηναϊκή ιαχού στη βόρεια Ελλάδα. Έτσι, άρχισε να καταλαμβάνει τις πόλεις της περιοχής. Αμέσως αποστάτησε η Μύρκινος, βορειότερα στις όχθες

Τ Ο Υ

Ο Βρασιδίας τραυματίστηκε βαριά και μεταφέρθηκε από τους συμπολεμιστές του μέσα στην Αμφιπόλη. Έζησε για λίγο και, αφού έμαθε ότι είχε νικήσει, ξενύχτησε. Σπαρτιάτικη κλιμάκιο, παράσταση στο εσωτερικό κύλικας (Κρατικό Μουσείο Βερολίνου).

Προηγουμένως οι Αθηναίοι είχαν πραγματοποιήσει πολλές ανεπιτυχείς αποπέριες, για να καταλάβουν την οχυρωτάτη πόλη, που έως τότε ονομαζόταν «Εννέα Οδοί». Μόνο όταν οι Αθηναίοι κατάφεραν να ελέγξουν τη Θάσο και τη Θρακική (Χαλκιδική) χερσόνησο, κατόρθωσαν να κίψουν την αντίσταση των Εννέα Οδών και να την επανδρώσουν ως Αμφιπόλη, ίσως εξαιτίας του ότι βρισκόταν μεταξύ της Θάλασσας και του ποταμού (ή, κατά άλλη άποψη, επειδή περιβρεχόταν και από δύο πλευρές από τα περριρότα ύδατα του Στρυμό-

Στρυμόνα, η Γαλυφός και η Οισούμης στις ακτές του Αιγαίου, πολλές πόλεις στην Ακτή (Αθω) και στη Χαλκιδική, με σπουδαιότερη αυτή της Τορώνης, την ισχυρότερη πόλη της Σιθωνίας. Η Αθήνα απώλεσε έτσι το σύνολο σχεδόν του «Θρακικού φόρου».

Η ΕΚΕΧΕΙΡΙΑ ΠΡΙΝ ΑΠΟ... ΤΗ ΜΑΧΗ

Η κεραυνόβολος χειμωνιάτικη εκστρατεία του Βρασιδα βρήκε τους Αθηναίους μωδιασμένους και μάλλον απρόθυμους να αναλάβουν μια νέα εκστρατεία στη Θράκη, αν και δεν παρέλειψαν να ενισχύσουν τις φρουρές τους στην περιοχή. Η ήττα στο Δήλιο ήταν νωπή και όλες οι τελευταίες αποτυχίες έκαναν τους Αθηναίους να αμφιβάλλουν για τους ηγέτες της «φιλοπόλεμης» παράταξης και να ξανασκεφτούν την ειρήνη. Οι ηγέτες της φειρηνικής παράταξης, οι στρατηγοί Νικίας και Λάχης, επικράτησαν στην πολιτική κοινότητα και άρχισαν αμέσως τις επαφές με τους Σπαρτιάτες.

Αλλά και οι Σπαρτιάτες επιθυμούσαν διακαώς την ειρήνη. Ο λόγος δεν ήταν μόνο η αγωνιώδης επιθυμία τους να επιστρα-

φούν οι αιχμάλωτοι της Σφακτηρίας. Είναι κάτι παραπάνω από βέβαιο πως οι έφοροι και άλλοι ιθύνοντες στη Σπάρτη δεν έδλεπαν με καλό μάτι το διαρκώς ογκούμενο ηγετικό προφίλ του Βρασιίδα, καθώς και τη διπλωματική άνεση, μοναδική για Σπαρτιάτη, με την οποία «χειρίζονταν» τις ελληνικές πόλεις. Εξάλλου, όλες οι τελευταίες νίκες πτώσιωνταν προσωπικά στην επινοτικότητα και στη στρατηγική ιδιοφυΐα του Βρασιίδα και όχι τόσο στον σπαρτιατικό στρατό. Η περαιτέρω εξέλιξη των γεγονότων θα μπορούσε να φέρει δυσάρεστα αποτελέσματα: είτε λόγω κάποιας ξαφνικής ήττας από τους Αθηναίους είτε λόγω «ανεξέλεγκτης» αύξησης της δύναμης του Βρασιίδα. Ανάμεσα σε εκείνους τους Λακεδαιμόνιους, που επιθυμούσαν έντονα να ξεκινήσουν διαπραγματεύσεις για ειρήνη, ήταν και ο βασιλιάς Πλειστονάξ, ο οποίος πίστευε πως, αν κατόρθωνε να επιστρέψουν στη Σπάρτη οι αιχμάλωτοι της Σφακτηρίας, θα αποσιτώσαν τους εσωτερικούς του εχθρούς.

Ανεξάρτητα πάντως από το αν ήθελαν και οι δύο πλευρές την ειρήνη, τίθεται το ερώτημα ποιον πράγματι συνέφερε μια τέτοια εξέλιξη σε αυτή τη φάση του πολέμου. Αν το κρίνουμε με όρους προ της μάχης του Δηλίου, η εξέλιξη δεν ήταν θετική

για την Αθήνα, δεδομένου ότι είχε απολέσει σημαντικά ερείσματα στη Χαλκιδική και στη Θράκη. Κανονικά, οι Αθηναίοι θα έπρεπε να επιδιώξουν την ανατροπή των σπαρτιατικών τετελεσμένων και να συνάψουν ειρήνη και επιστροφή των αιχμάλωτων κάτω από ευνοϊκότερες συνθήκες. Αυτά θα συνέβαιναν, αν επικρατούσαν στην πόλη οι πιο ψυχραίοι – αν ζούσε ο Περικλής – και αν δεν υπερίσχυε ο φόβος για περισσότερες απώλειες στη Θράκη. Αλλά και τους Σπαρτιάτες δεν τους συνέφερε η ειρήνη σε αυτή τη φάση. Ο Βρασιίδας φαίνονταν να έχει μια τέτοια δυναμική, που υποσχόταν πολλά οφέλη για την εδραίωση της ηγεμονίας της Σπάρτης σε όλο τον ελληνικό κόσμο. Μόνο που η εφαρμογή του φιλόδοξου σχεδίου του Βρασιίδα προϋπέθετε την υιοθέτηση μιας εξωτερικής πολιτικής, η οποία ήταν έξω από (και μάλλον ασύμβατη με) την πάγια υψηλή στρατηγική της Σπάρτης. Η ναυτική υπεροχή της Αθήνας δημιουργούσε ανεκάνηθεν έντονο σκεπτικισμό στους Λακεδαιμόνιους. Για τους λόγους αυτούς, η ειρήνη πρόβαλε ως ρεαλιστική πρόταση, ευπρόσδεκτη εκάτερωθεν. Εντούτοις, στην πράξη δεν ήταν τόσο εύκολη υπόθεση, μια και υπήρχαν σοβαρές αντιτάσεις και εκκενρότητες, για τις οποίες απαιτείτο

χρόνος, προκειμένου να διευθετηθούν. Υιοθετήθηκε έτσι η «χρυσή τομή» της ανακωχής ενός έτους, με σκοπό να οδηγήσει «με άνεση» σε ειρήνη. Συμφωνήθηκαν οι όροι της ανακωχής, η οποία επικυρώθηκε με όρκους.

Παρόλες τις ειλικρινείς διαθέσεις των Σπαρτιατών (Θουκυδ. 4.118.8-10), οι αντιδράσεις στο εσωτερικό της Πελοποννησιακής Συμμαχίας ήταν έντονες. Οι Βοιωτοί, οι Φωκείς, οι Μεγαρείς και οι Κορινθιοί έδειξαν τη δυσανεξία τους για την ανακωχή και την απέρριψαν αμέσως. Η αποστασία από την Αθήνα της Σκιώνης και της Μένδρης στη Χαλκιδική, που έγινε αμέσως μετά τη σύναψη της ανακωχής, περιέπλεξε την κατάσταση και δημιούργησε οργή στους Αθηναίους και αμείηανο εκνευρισμό στους Σπαρτιάτες, ιδίως λόγω του τρόπου, με τον οποίο έγινε δεκτός στη Σκίωη ο Βρασιίδας (με χρυσό στεφάνι στο κεφάλι ως ελευθερωτής της Ελλάδας), την ίδια στιγμή που συνομολογούσαν ανακωχή με τον αντίπαλο (Θουκυδ. 4.121). Επιπλέον, ο Βρασιίδας ήρθε σε ρήξη με τον βασιλιά της Μακεδονίας Περδικά, ο οποίος, κατά τη γνώμη τακτική του, άλλαξε στρατόπεδο και σίναψε σύμφωνο φιλίας με τους Αθηναίους. Ως δείγμα της νέας του πίστης, εμπόδισε τη διέ-

Το σχέδιο του Βρασιίδα ήταν να μεταφερθεί το θέατρο των επιχειρήσεων του πολέμου στη Χαλκιδική και στη Θράκη, πλήττοντας έτσι καιρτα οι αθηναϊκά συμφέροντα. Η χάρτης εικονίζει τις κινήσεις των αντιμαχόμενων πλευρών κατά το έτη 424-422 π.Χ. (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους).

Οι εκβολές του Στρυμόνα, νοτίως της Αμφίπολης. Στην αριστερή όχθη του ποταμού προς την παλαιά βρισκόταν η Ηϊόνα, όπου στρατοπέδευσε ο Κλέων με τον στρατό του.

λευση από το έδαφος της Θεσσαλίας των σπαρτιατικών ενισχύσεων προς τον Βρασιίδα.

Οι εξελίξεις στη Θράκη (σημερινή Ανατολική Μακεδονία), και κυρίως η παρελκυστική πολιτική των Σπαρτιατών, είχαν ως αποτέλεσμα να επανακάμψει η φιλοπώλεμη παράταξη στην Αθήνα. Αν και, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, ο Κλέων δεν είχε στρατηγικές ή στρατηγικές ικανότητες, εκλέχθηκε στρατηγός για το έτος 422/1 π.Χ. Αμέσως ανέλαβε την ηγεσία των πολεμικών επιχειρήσεων στη Θράκη. Τώρα, όμως, και για πρώτη φορά ο Κλέων έπρεπε να ηγηθεί μόνος μιας μεγάλης στρατιωτικής επιχείρησης.

ΚΑΠΟΙΕΣ ΕΠΙΤΥΧΙΕΣ ΤΟΥ ΚΛΕΩΝΑ

Ο Κλέων, με δύναμη 30 πλοίων, 1.200 οπλιτών, 300 Αθηναίων ιππέων και 2.000-3.000 συμμάχους Λήμνιους και Ιμβριούς, ξεκίνησε από την Αθήνα για τη βόρεια Ελλάδα. Ωστόσο, οι δυνάμεις αυτές δεν επαρκούσαν για την επιτυχία της επιχείρησης, τη στιγμή μάλιστα που ο Βρασιίδας είχε τον ίδιο περίπου αριθμό δυνάμεις και επιπλέον υπερασπιζόταν οχυρωμένες πόλεις. Στην αρχή, ο Κλέων σημείωσε κάποιες επιτυχίες, που του καλλιέργησαν την πεποίθηση ότι ίσως τελικά κατόρθωνε να πετύχει μια αποφασιστική νίκη κατά του Βρασιίδα και να επαναφέρει τη Θράκη στην τάξη. Πραγματοποιώντας συντονισμένη επίθεση από Εγρόα και Θάλασσα, κατέλαβε την Τορώνη, κύρια βάση των Σπαρτιατών στην περιοχή, και συνέλαβε τον Λακεδαιμόνιο κυβερνήτη Παισιτέλιδο. Ο ανδρικός πληθυσμός μεταφέρθηκε σιδηροδόμοιο στην Αθήνα και τα γυναικόπαιδα πωλήθηκαν ως σκλάβοι. Την ίδια

στιγμή, οι Αθηναίοι δέχονταν ένα ακόμη πλήγμα, καθώς οι Βοιωτοί κατέλαβαν με προδοσία το αττικό συνοριακό φρούριο Πάνακτο.

Ο Κλέων έκανε το στρατηγικό σφάλμα να προδίδει με έναν εντελώς εοφθαλμένο τρόπο σε διερευνητική πορεία προς την Αμφίπολη, καταλαμβάνοντας δευτερεύουσες πόλεις, δίνοντας όμως χρόνο στον Βρασιίδα να προετοιμαστεί. Το σχέδιό του ήταν να περμένει ενισχύσεις στην Ηϊόνα ασφαλώς, ώστε να αυξήσει τις δυνάμεις του. Μετά, πανικόβρα, θα πραγματοποιούσε επίθεση κατά της πόλης και θα εγκλώβιζε τον ίδιο τον Βρασιίδα και τους άνδρες του. Είχε κατά νου να επαναλάβει τον θρίαμβο της Σφακτηρίας. Προχώρησε προς την Ηϊόνα, την οποία έκανε επιτελική του βάση, και παρέμεινε εκεί, χωρίς να επιτεθεί στην Αμφίπολη. Ταυτόχρονα, προέβη σε διπλωματική δράση: σύναψε συμμαχία με τον Περδικέα και τον βασιλιά του Θρακικού φύλου των Οδομάντων, Πόλλη.

ΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΜΑΧΗΣ

Η τοπογραφία της περιοχής έχει σε κάποια σημεία μεταβληθεί από την αρχαιότητα, καθώς σήμερα ο Στρυμόνας εκβάλλει δυτικότερα και η λίμνη Κερκινίτις, που σχηματιζόταν από τη διευρύνωση του ποταμού προς βορρά της Αμφίπολης, έχει αποξηραθεί. Η κοίτη του Στρυμόνα, πάντως, στο σημείο όπου βρισκόταν η Αμφίπολη, είναι σε γενικές γραμμές αμετάβλητη και διασχίζει μικρή κοιλάδα, που ορίζεται από το όρος Παγγαίοιο ανατολικά και από το όρος Κερκύλιο δυτικά. Ο Στρυμόνας, κατερχόμενος προς νότο, αναγκάζεται από τις παρυφές του Παγγαίου να στρίψει προς τα δυτικά, σχηματίζοντας

μια μεγάλη καμπύλη και, εν συνεχεία, να επιστρέψει πάλι προς τα ανατολικά, εκβάλλοντας κοντά στα τείχη της Ηϊόνας. Στην καμπύλη αυτή, που σχηματίζει ο Στρυμόνας, δημιουργείται λόφος, όπου είχε ιδρυθεί η Αμφίπολη, θέση προνομιακή και φυσικά οχυρή. Προφυλαγμένη από τρεις πλευρές από τα ύδατα του ποταμού, η πόλη διέθετε φυσική άμυνα, που ενισχυόταν από το τείχος, που περιέβαλε τον λόφο. Η ισχυρότερη οχύρωση, όμως, βρισκόταν στην ανατολική πλευρά, όπου μακρά τείχη από το ένα μέρος του ποταμού ως το άλλο καθιστούσαν την Αμφίπολη οινεία νησί. Η πόλη, όντας έτσι τεχνησίμνη, ορθωνόταν περιβληπτή από θάλασσα και στεριά. Η πρόσβαση στην πόλη ήταν δυνατή μέσω της γέφυρας, που βρισκόταν στο νοτιοδυτικό άκρο έξω από τα τείχη. Όταν ο Βρασιίδας κατέλαβε την πόλη, μια από τις πρώτες του ενέργειες ήταν να φροντίσει να κτίσει περίφραγμα με πασσάλους, το οποίο ένωσε το τείχος με τη γέφυρα.

ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΤΙΠΑΛΩΝ

Ο Βρασιίδας πρέπει να υποψιάστηκε το σχέδιό του Κλέωνα και δεν περίμενε την άφιξη των Αθηναίων, μένοντας οχυρωμένος στην Αμφίπολη. Είχε διακρίνει εγκαίρως τα στρατηγικά πλεονεκτήματα του λόφου Κερκύλιου, που έδοξε στα δυτικά της πόλης, προοφροντας πανοραμική εποπτεία του χώρου. Μετακινώντας μέρος των δυνάμεών του, κατέλαβε το ύψωμα και τοποθέτησε εκεί το παρατηρητήριό του, ενώ το μεγαλύτερο μέρος των στρατευμάτων του, περί τους 2.000 οπλίτες, παρέμειναν εντός της Αμφίπολης υπό τις διαταγές του Κλεαρίδα. Από το Κερκύλιο μπορούσε να παρατηρεί τις κινήσεις των Αθηναίων Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, ο Βρασιίδας κατέλαβε αυτή τη θέση, για να εξαναγκάσει τον Κλέωνα σε μάχη.

Ωστόσο, μια τέτοια κίνηση πρέπει να φάνταζε στον Κλέωνα ιδιαίτερα ριψοκίνδυνη, αφού δεν διέθετε συντηρητικά υπέρτερες δυνάμεις. Περιορίστηκε λοιπόν να αναμένει ενισχύσεις, απόφαση που, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, γέμισε δυσαρέσκεια το στράτευμα, που έβλεπε τον επικεφαλής του να αποφεύγει την ανάληψη πολεμικών πρωτοβουλιών. Ανάμεσα στους στρατιώτες προκλήθηκε μεγάλη δυσαρέσκεια από τη στάση αυτή και πιθανώς να ψιφιδίζονταν διάφορα μειωτικά σχόλια για τις πραγματικές ικανότητες του Κλέωνα και για το αν μπορούσε πράγματι να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά στο πεδίο της μάχης έναν στρατηγό του διαμετρήματος

του Βρασιδα. Ο Θουκυδίδης ισχυρίζεται ότι τα παράπονα των Αθηναίων οπλιτών υπέρβααν σοβαρά τον Κλέωνα, που αποφάσισε να μετακινήσει τον στρατό του από την Ηϊόνα σε θέση βορειοανατολικά της Αμφίπολης, στα κρδάσια του Παγγαίου, από όπου είχε γενική άποψη της περιοχής και εκεί έορσε το δικό του παρατηρητήριο.

Είναι πιο πιθανό πως ο Κλέων μετακινήθηκε στη νέα θέση, με σκοπό να αναμείνει την άριστη των ουμμάχων του Θρακών και, εν συνεχεία, να περικυκλώσει την Αμφίπολη. Τα περί αμφισβήτησης από την πλευρά των στρατιωτών του, που αναφέρει ο Θουκυδίδης, σχετικά με το θάρρος, την τόλμη και τη στρατηγική ικανότητα του Κλέωνα, δεν φαίνονται πειστικά, αν αναλογιστεί κανείς τις επιτυχίες του στη Σφακτηρία και, επίσης, το γεγονός ότι αυτοί οι ίδιοι «αντιφρονούντες» στρατιώτες, με επικεφαλής τον ίδιο στρατηγό, είχαν τις προηγούμενες ημέρες καταλάβει την Τωρώνη (αιχμαλωτίζοντας μάλιστα τον Σπαρτιάτη διοικητή), τη Γαλήμω και άλλες πόλεις της περιοχής.

Ο Κλέων, παρότι θεωρείτο υπεραισιόδοξος, κατάλαβε ότι η κατάληψη της Αμφίπολης δεν ήταν απλή υπόθεση. Εκρινε πως ήταν απαραίτητο να περμένει ενισχύσεις και κυρίως να αποκτήσει πλήρη εποπτεία του χώρου, των προσβάσεων και των ενδεχόμενων αδυναμιών των τευχών της πόλης. Αναμείβωλα, τον προβληματίσε η μετακίνηση του Βρασιδα προς το Κερδύλλιο και ίσως τον έπεισε ότι ήταν ανάγκη να έχει αυτός τη δυνατότητα της άμεσης πρωτοβουλίας των κινήσεων από πλεονεκτικότερη θέση. Η μετακίνηση, επομένως, του αθηναϊκού στρατού ήταν σίγουρα επιβεβλημένη, προκειμένου να αναχαιτιστεί οποιαδήποτε κίνηση του αντιπάλου. Την ορθότητα του σχεδίου του Κλέωνα επιβεβαιώνει άλλωστε η απόφαση του Βρασιδα να εγκαταλείψει το Κερδύλλιο και να επιστρέψει στην πόλη.

Η ΜΑΧΗ (Οκτώβριος 422 π.Χ.)

Ο Βρασιδας, βλέποντας την κίνηση του Κλέωνα και του αθηναϊκού στρατού, κατέβηκε από το Κερδύλλιο και εισήλθε στην Αμφίπολη. Ήταν προφανές ότι θα επιδίωκε μια επίθεση κατά των Αθηναίων, πριν καταφθάσουν ενισχύσεις. Όσο δεν ερχόταν βοήθεια από τη Σπάρτη και από τον Περδικάκ, η θέση του επιδεινωνόταν καθημερινά. Πήρε έτσι την απόφαση να επιτεθεί άμεσα και κατέστρωσε ένα σχέδιο, για να παραπλανήσει τον Κλέωνα και να παγιώσει τον αθηναϊκό στρατό.

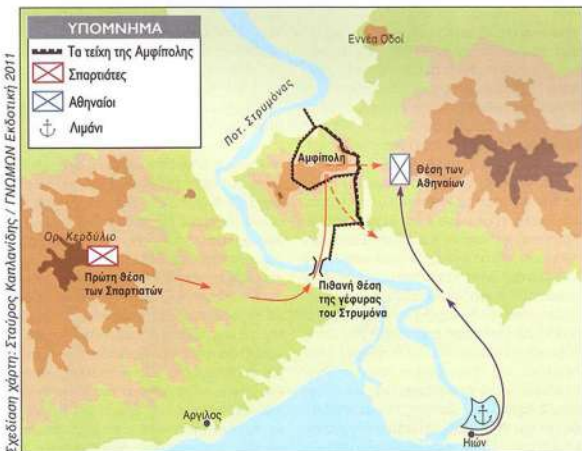
Γνωρίζοντας ότι ο Κλέων μπορούσε από το παρατηρητήριό του να παρακολουθεί τις κινήσεις των Σπαρτιανών μέσα στην Αμφίπολη, ο Βρασιδας τέλεσε στον ναό της Αθηνάς επιδεικτικά θυσίες, που, σύμφωνα με το έθιμο, τελούντο πριν από τη μάχη. Αμέσως μετά, έστειλε τον Κλεαρίδα με τις δυνάμεις του να πάνε να σταθούν πίσω από τη θόρεια πύλη, τη λεγόμενη Θρακική. Ηπίεζε με την κίνηση αυτή πως θα σχηματιζόταν στον Κλέωνα η πεποίθηση ότι οι Σπαρτιάτες ετοιμάζονταν για επίθεση και θα αποφάσιζε να μετακινήσει προς την Αίονα, περνώντας μπροστά από τα ανατολικά τείχη της Αμφίπολης. Ο Βρασιδας σχεδίαζε, μόλις ο Κλέωνας θα έπεφτε στην παγίδα και θα βρισκόταν κοντά στα τείχη, να πραγματοποιήσει επίθεση με ένα μικρό επίλεκτο σώμα από τη νότια πύλη της πόλης.

Ο Κλέων πληροφορήθηκε ότι πόδια ανθρώπων και αλόγων φάνηκαν κάτω από τη Θρακική πύλη της Αμφίπολης. Ήταν φανερό πως ο εχθρός ήταν έτοιμος να πραγματοποιήσει έξοδο και επίθεση. Ο Κλέων τότε, πέφτοντας στην παγίδα, διέπραξε το σφάλμα να εγκαταλείψει τη θέση του και να κινήσει τον στρατό του προς την Ηϊόνα, διασχίζοντας μάλιστα τη μόνη γραμμή οπισθοχώρησης, που οδηγούσε μπροστά από τα τείχη της Αμφίπολης. Η πραγματοποίηση, ωστόσο, της υποχώρησης του παρατεταμένου αθηναϊκού στρατού δεν ήταν απλή υπόθεση, κάτι που άλλωστε γνώριζε ο Βρασιδας. Χρειάζονταν να πραγματοποιηθεί ταχύτητα περιπλοκος ελιγμός της φά-

λαγας από παράταξη σε σχηματισμό πορείας, πράγμα που σήμαινε πως η αριστερή πτέρυγα έπρεπε να κινήθει έτσι, ώστε να αποτελέσει την εμπροσθοφυλακή του στρατεύματος και, εν συνεχεία, να ακολουθήσει το κέντρο και η δεξιά πτέρυγα ως οπισθοφυλακή.

Όχι τόσο από ανικανότητα του Κλέωνα, όσο διότι απαιτείτο χρόνος που δεν υπήρχε, ο ελιγμός άργησε να ολοκληρωθεί, προκαλώντας εύλογα σύγχυση στις τάξεις των Αθηναίων οπλιτών. Ο Βρασιδας, παρά τη σύγχυση των Αθηναίων, δεν επιτέθηκε άμεσα. Άφησε την αθηναϊκή φάλαγγα να προχωρήσει περισσότερο προς νότο. Η κίνηση αυτή έφερε σε δυσχερή και επικίνδυνη θέση τους Αθηναίους οπλίτες, μια και εξέθετε την ακάλυπτη (δεξιά) χωρίς ασπίδα πλευρά τους. Όταν η εμπροσθοφυλακή των Αθηναίων είχε προχωρήσει αρκετά, ο Βρασιδας, με μόλις 150 οπλίτες, θγήκε από τα τείχη και έπληξε με ορμή το κέντρο της διερχόμενης αθηναϊκής φάλαγγας, που, καθώς βρισκόταν σε παράταξη πορείας, αφινιδιάστηκε. Οι Αθηναίοι, «έχοντας μείνει εμβρόντητοι από την τόλμη του και τρομοκρατημένοι από τη δική του αταξία, τράπηκαν σε φυγή» (Θουκυδ. 5.10.6). Η αριστερή πτέρυγα, που προπροεούταν, αντί να κάνει αναστροφή για να προβάλλει αντίσταση, τρομοκρατήθηκε και συνέχισε νατιστακά την πορεία της προς την Ηϊόνα.

Την ίδια στιγμή, η οπισθοφυλακή, δηλαδή η δεξιά πτέρυγα της αθηναϊκής παράταξης, είχε δεχθεί σφοδρή επίθεση από τον υπόλοιπο σπαρτιατικό στρατό, που με

Η περιοχή της Αμφίπολης, οι θέσεις και οι κινήσεις Αθηναίων και Σπαρτιανών.

Οι Βοιωτοί κατέλαβαν το αθηναϊκό θεμαρικό φρούριο Πάνακτο λίγο πριν από τη μάχη της Αμφιπόλης. Το αχυρό υπήρξε ένα από τα σημεία τριβής των Σπαρτιατών με τους συμμάχους τους, καθώς, παρά τα όσα ρητά άριζε η Νικίσιος ειρήνη, οι Βοιωτοί δεν συμφώνησαν να αποδώσουν το αχυρό στην Αθήνα.

επικεφαλής τον Κλεαρίδα είχε εξέλθει από τη θόρεια πύλη. Ο αθηναϊκός στρατός σε αυτό το σημείο, με επικεφαλής τον Κλέωνα, πρόβαλε σθεναρότερη και γενναία αντίσταση, καθώς πολεμούσε το άνηθος των Αθηναίων Βέβαια, ο Θεουκυδίδης (5.10.9) αναφέρει ότι ο Κλέων δεν παρέμεινε ακλόνητος στη θέση του, αλλά τράπηκε σε φυγή, για να θρει τελικά «άδοξο» θάνατο από το ακόντιο ενός Μυρκίνιου πελταστή. Η επιλογή του, πάντως, να ηγηθεί της οπισθοφυλακής και να πολεμήσει εκεί, δηλαδή στην πιο επικίνδυνη θέση για στρατό σε υποχώρηση, δεν μαρτυράει δειλό άνθρωπο. Ούτε το γεγονός ότι σκοτώθηκε με ακόντιο ριγμένο εξ αποστάσεως, σημαίνει ότι είχε τραπέι σε φυγή. Επίσης, ενδεικτικό του γεγονότος ότι οι συμπολίτες του Αθηναίοι θεώρησαν ότι έπεσε τελώντας το καθήκον με ανδρεία, είναι ότι τον έθαψαν μαζί με τους άλλους ποσόντες στον Κεραμεικό, εκεί δηλαδή όπου θάβονταν οι τιμημένοι πολεμιστές της Αθήνας.

Οι Αθηναίοι πολέμησαν γενναία και μετά τον θάνατο του Κλέωνα. Εγκατέλειψαν τις θέσεις τους μόνο όταν δέχθηκαν επίθεση από πελταστές και ιππείς. Εξακόσιοι Αθηναίοι έπεσαν νεκροί, ενώ από τους Σπαρτιάτες μόνο επτά σκοτώθηκαν. Ανάμεσά τους, όμως, ήταν ο ίδιος ο Βρασιίδας. Βλέποντας τον Κλεαρίδα να αντιμετωπίζει λυσσαλέα αντίσταση από τους Αθηναίους, γύρισε και έσπευσε να τον βοηθήσει, όταν δέχθηκε ένα θανατηφόρο πλήγμα. Ανασύρθηκε βαριά τραυματισμένος και μεταφέρθηκε από τους άνδρες του στην πύλη. Έζησε για λίγο, ώστε να μάθει ότι νίκησε και ότι είχε πλήρως καταστραφεί ο αθηναϊκός στρατός.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΜΑΧΗΣ: «ΥΠΟΠΤΟΣ ΑΝΑΚΩΧΗ»

Ο Κλέων και ο Βρασιίδας είχαν σκοτωθεί. Για τον Θεουκυδίδη, ο θάνατος των ηγετών της φιλοπόλεμης παράταξης σε Αθήνα και Σπάρτη, των ηγετών που «εναντιώθηκαν περισσότερο στην ειρήνη» (5.16.1), ήταν ευτυχής εξέλιξη. Ωστόσο, για τη Σπάρτη και για όσους πίστευαν στην τελική νίκη και στη συντριβή της αθηναϊκής ηγεμονίας, ο θάνατος του Βρασιίδα, μιας από τις δυναμικότερες φυσιογνωμίες της ιστορίας, ήταν ατυχές γεγονός. Όταν έφθασε στη Σπάρτη η είδηση του θανάτου του, η μητέρα του λέγεται ότι είπε: «Ο Βρασιίδας υπήρξε γενναίος, αλλά η Λακεδαιμών έχει πολλούς καλύτερους από εκείνον». Η αλήθεια ήταν ότι δεν είχε, γιατί, όπως έχει ορθά λεχθεί, το μόνο κοινό που είχε ο Βρασιίδας με τους υπολοίπους Σπαρτιάτες ήταν η ανδρεία και αυτό δεν ήταν το μεγαλύτερο του προτέρημα. Οι Αμφιπολίτες ευγνώμονες απέδωσαν στον νεκρό Βρασιίδα τιμές ήρωα, τον ανακήρυξαν ιδρυτή της πόλης τους, απομακρύνοντας τα μνημεία του πραγματικού ιδρυτή, του Αθηναίου Αγωνα.

Εντούτοις, οι Σπαρτιάτες, ίσως εξίσου με τους Αθηναίους, ήταν απογοητευμένοι από τα έως τώρα αποτελέσματα του πολέμου. Ο θάνατος του Βρασιίδα, όσο κι αν όλοι τον θεώρησαν βαριά απώλεια, φάνηκε «να λύσει» το πρόβλημα της αντιπαράθεσης, ανοίγοντας τον δρόμο για την ειρήνη. Και αυτή τη γνώμη είχαν σχηματίσει όσοι δεν μπορούσαν να διακρίνουν τις βαθύτερες αιτίες του (Πελοποννησιακού

πολέμου και ταύτιζαν τις αιτίες αυτές με τις αφορμές, τις κινητήριες δυνάμεις της σύγκρουσης με επιλογές μεμονωμένων προσώπων. Σύμφωνα με το πνεύμα τέτοιων ασφαλισμένων ερμηνειών ήταν, άλλωστε, και η (κυρίαρχη) άποψη ανάμεσα στους αντιμαχόμενους ότι ο Βρασιίδας ήταν ο υπαίτιος της συνέχισής του πολέμου, καθώς με τις αρεμάνιες φιλοδοξίες του είχε οδηγήσει σε ναυάγιο την πρόσκαιρη ειρήνη.

Οι Σπαρτιάτες ήταν εκείνοι που, περισσότερο από κάθε άλλον, είχαν λόγους να επιθυμούσαν την ειρήνη (Θουκυδ. 5.13.2). Στη Σπάρτη ουδείς φαινόταν πρόθυμος ή ικανός να συνεχίσει την τολμηρή στρατηγική του Βρασιίδα στη Θράκη, που έφερε σε τόσο δύσκολη θέση τους Αθηναίους. Το ναυτικό της Πελοποννησιακής Συμμαχίας ήταν ανύπαρκτο και ανήμπορο να πλήξει αποφασιστικά τη θαλάσσια ηγεμονία των Αθηναίων. Επιπλέον, θα έπρεπε να αντιμετωπίσουν οι δυσχέρειες, που προκαλούσαν στην Ξηρά οι εχθρικές διαθέσεις Μακεδόνων και Θεσσαλών. Η συνέχιση της στρατηγικής του Βρασιίδα απαιτούσε υλικούς και ανθρώπινους πόρους, τους οποίους η Σπάρτη μάλλον δεν είχε παρά δεν ήθελε να διαθέσει. Ιδιαίτερως σημαντικός λόγος ήταν ότι σε λίγο έληγε η Τριακονταετής Συνθήκη με το Άργος, ενώπιον εχθρό της Σπάρτης, το οποίο ζητούσε επίμονα την επιστροφή της Κυνουρίας, απαίτηση απαράδεκτη για τους Σπαρτιάτες. Επίσης, υπήρχαν πολλοί ισχυροί άνδρες στη Σπάρτη, που πίεζαν για ειρήνη, επειδή είχαν προσωπικούς λόγους, μια και ανάμεσα στους αιχμαλώτους στην Αθήνα περιλαμβάνονταν και μέλη επιφανών οικογενειών. Ο Θεουκυδίδης αναφέρει πως και ο βασιλιάς Πλειστονόας επιθυμούσε πολύ την ειρήνη (Θουκυδ. 5.17.1), προκειμένου να εδραιώσει τη θέση του, η οποία είχε υποστεί ευρεία αμφισβήτηση από τους πολιτικούς του αντιπάλους, λόγω «μελετών» του κατά τον Πρώτο Πελοποννησιακό Πόλεμο (δεν είχε εισβάλει στην Αττική, ενώ μπορούσε) και γιατί είχε κατηγορηθεί αργότερα ότι δωροδόκησε το Μαντείο των Δελφών, προκειμένου να εισηγηθεί την παλινόρθωσή του ως βασιλιάς της Σπάρτης.

Παρότι έχει χυθεί πολλή χολή για τον ρόλο του Κλέωνα και τη φιλοπόλεμη πολιτική του και έχει γραφτεί πλήθος σχολίων – με υποτιμητικές αναφορές για «βυρσοδέψη» στρατηγό – σε απόλυτη ενθυγράμμιση με τις αρχαίες πηγές και ιδιαίτερως τον Αριστοφάνη, ο Αθηναίος στρατηγός ήταν λιγότερο υπεύθυνος για την τραγωδία στην Αμφιπόλη από ό,τι τουλάχιστον ο Νικίας και η φιλειρηνική παράταξη. Και

ΑΘΗΝΑΙΟΣ ΟΠΛΙΤΗΣ (μέσα 5ου αι. π.Χ.)

Η εμφάνιση των Ελλήνων οπλιτών, τουλάχιστον στα κατώτερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα εισήλθε σε μια περίοδο τυποποίησης η οποία παγιώθηκε κατά την περίοδο του Πελοποννησιακού Πολέμου. Ο εικονιζόμενος οπλίτης φέρει τυποποιημένο κράνος μαζικής παραγωγής τύπου «πίλου», φθινό λινοθώρακα χωρίς διακοσμητικά μοτίβα, νυκτικό δόρυ με κυλινδρικό ασφαλήτρα και ασπίδα τύπου «όπλον» που φέρει ως επίσημα τον ταύρο του Μαραθώνα, έμβλημα της πατρίδας των Θαυλωνιδών (έρευνα - εικονογράφηση: Χρήστος Πανόπουλος).

Χρήστος Πανόπουλος

Η ήττα των Αθηναίων ήταν βαριά. Εξακόσιοι οπλίτες έπεσαν νεκροί, ανάμεσά τους και ο Κλέων (Λευκή λήκυθος του Σου αι. π.Χ. Εικονίζεται νεκρός Αθηναίος -δεξιά- να αποχωρείτά τη γυναίκα του. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο).

μπορεί κάποιος Αθηναίος να ανακουφίστηκαν, κάποιοι ακόμη και να χάθηκαν με την αναγγελία της είδησης ότι ο στρατός είχε ηττηθεί και ο Κλέων είχε σκοτωθεί, ωστόσο η εκδραση της μάχης της Αμφίπολης αποτελούσε σοβαρό πλήγμα για την Αθήνα. Είναι αμφίβολο αν και κατά πόσο αυτά τα συναίσθημα «χαράς» αντιπροσώπευαν το σύνολο του αθηναϊκού δήμου. Παρά την ήττα, η πλειονότητα του δήμου δεν επιθυμούσε να συναινέσει σε σύναψη ειρήνης και δεν έλειψαν οι φωνές εκείνες, που αντιπρότειναν μια δραστηκή απάντηση, γεγονός που έρχεται να καταδειξει ότι η πολιτική του Κλέωνα αντιπροσώπευε ένα ευρύ φάσμα της αθηναϊκής «κοινής γνώμης». Αυτό που έκανε ο Κλέων σε όλο τον πολιτικό του βίο ήταν να προβάλλει στον λαό με δυναμισμό, θάρρος και ωμό ρεαλι-

σμό την αναγκαιότητα μιας και μόνης τελικής λύσης: την ολοκληρωτική νίκη της Αθήνας. Αυτόν τον σκοπό τον υπηρέτησε με ειλικρίνεια, κάτι που πλήρωσε με την ίδια του τη ζωή.

Ωστόσο, αντικειμενικά η σύναψη ειρήνης εξυμπερούσε τα συμφέροντα της Σπάρτης και όχι της Αθήνας. Αν οι Αθηναίοι ήταν περισσότερο νηφάλιοι και ψυχραίοι -κι αν είχαν εκείνη τη στιγμή ικανότερους ηγέτες-, θα έβλεπαν τη μεγάλη ευκαιρία, που ανοιγόταν εμπρός. Το «κλειδί» βρισκόταν στο Άργος. Οι Αθηναίοι το μόνο που έπρεπε να πράξουν ήταν να περιμένουν τη λήξη της Τριακονταετούς Συνθήκης, ώστε να προσεγγίσουν το Άργος, προτείνοντάς του συνασπισμό εναντίον της Σπάρτης. Στον συνασπισμό αυτόν γρήγορα θα προσχωρούσαν η Μαντινεία

και η Ηλιδα, δύο σημαντικά μέλη της Πελοποννησιακής Συμμαχίας, που είχαν λόγους να μη εμπιστεύονται τους Λακεδαιμόνιους. Τότε η Σπάρτη θα βρισκόταν σε έναν «θανάσιμο εναγκαλισμό», καθώς θα είχε να αντιμετωπίσει σύγχρονες επιθέσεις στην Πελοπόννησο, ενώ οι Αθηναίοι θα υποδούλιζαν ξεσηκωμό των ειλιτών από τις βάσεις τους στα Κύθηρα και στην Πύλο. Εν συνεχεία, ανενόχλητοι θα επιτίθεντο στα Μέγαρα. Η Πελοποννησιακή Συμμαχία θα βρισκόταν προ τελικής διάλυσης.

Το πολιτικό κλίμα, όμως, το 421 ήταν πολύ βαρύ στην Αθήνα και δεν υπήρχε κανείς να εναντιωθεί στην πολιτική του Νικία, που υποστήριζε με κάθε τρόπο τη σύναψη ειρήνης με τη Σπάρτη. Κύριοι υποστηρικτές του ήταν οι Αθηναίοι γαιοκτήμονες και γεωργοί που, στριμωγμένοι μέσα στο άστυ, είχαν δει αλληπάλληλες φορές τη γη τους να καίγεται και να λεηλατείται από τους Πελοποννησίους. Την κόπωση του δήμου και τη μεγάλη επιθυμία για ειρήνη δείχνει εύγλωττα και ο ενθουσιασμός, με τον οποίο υποδέχθηκαν την άνοιξη του ίδιου χρόνου οι Αθηναίοι την «Ειρήνη» του Αριστοφάνη, όπου ο πρωταγωνιστής, ο ήρωας Τρυγαίος, υπαγορεύει την προοπτική της λήξης του Πολέμου (Αριστοφ., «Ειρήνη», 571-581). Οι Αθηναίοι, φορτισμένοι συναίσθηματικά, δεν ήταν σε θέση να κρίνουν αντικειμενικά και σύμφωνα με τα στρατηγικά συμφέροντα της πόλης τους. Όταν μάλιστα οι Λακεδαιμόνιοι, φοβούμενοι ότι οι Αθηναίοι δεν θα προβούν στην κύρωση των όρκων, τους απείλησαν με εισβολή στην Αττική -απειλή πάντως ριψοκίνδυνη, αφού διακινδύνευαν την άμεση εκτέλεση των Σπαρτιατικών αιχμαλώτων- οι Αθηναίοι τελικά πείστηκαν. Υιοθέτησαν τη μετριοπαθή πολιτική του Νικία, τον οποίο και εξουσιοδοτήσαν να έρθει σε διαπραγματεύσεις με τον βασιλιά Πλειστονάκτα.

Οι διαπραγματεύσεις κράτησαν όλο τον χειμώνα του 422-21 και οδήγησαν τον Μάρτιο σε σύναψη ειρήνης, η οποία, από τον κύριο δημιουργό της, ονομάστηκε Νικίειος, σηματοδοτώντας το τέλος του Αρχιδάμειου πολέμου. Σύμφωνα με τους όρους, οι αντιμαχόμενοι δεσμεύονταν για πενήνταχρονη ειρήνη («πενηνταχρονούτης σπονδαί»). Οι αντιπάλοι καλούσαν να αποδώσουν τα εδάφη, που είχαν κατακτήσει κατά τη διάρκεια του πολέμου, πλην ορισμένων εξαιρέσεων. Η Σπάρτη όφειλε να αποδώσει την Αμφίπολη (και να παραιτηθεί από την Άργολη, τη Στάγειρο, την Ακαθνη, το Σκόλω, την Ολυμπο και τη Σπάρταλω). Η Αθήνα όφειλε να επιστρέψει στη Σπάρτη την Πύλο, τα Κύθηρα, τη Με-

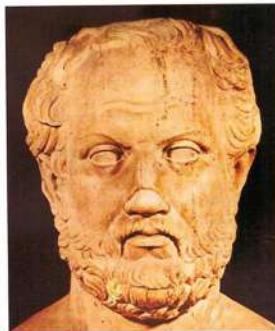
θώνη, την Αταλάντη και τον Πτελεό στη Θεσσαλία, αλλά κρατούσε το Σόλλιο και το Ανακτόριο. Οι Πλαταιείς παρέμεναν στην κατοχή των Θεβαίων και, ως ανταλλάγμα, οι Αθηναίοι κρατούσαν τη Νίσαια, το επίπεδο των Μεγάρων. Οριστική με λεπτομερείς διατάξεις το καθεστώς των πόλεων της Χαλκιδικής: δίνονταν από τους Αθηναίους εγγυήσεις ανεξαρτησίας, υπό τον όρο ότι οι πόλεις θα κατέβαλαν την ετήσια εισφορά, όπως αυτή είχε οριστεί από την εποχή του Αριστέδη. Επίσης, επιστρεφόνταν στην Αθήνα το μεθοριακό οχυρό Πνάκτον, που είχαν καταλάβει οι Βοιωτοί. Τελευταίος όρος ήταν η εκτέλεση επιστροφή των αιχμαλώτων.

Στην Αθήνα η έκδαση των διαπραγματεύσεων πρέπει να δημιούργησε κάποια ανακούφιση. Και αυτό συνέβη, διότι γενικά η ειρήνη δόσε τα περισσότερα πλεονεκτήματα στους Αθηναίους. Ο διακηρυγμένος στόχος των Σπαρτιατών, κατά την έναρξη του πολέμου, ότι θα «απελευθέρωναν» τις πόλεις από την αθηναϊκή τυραννία, παραμεριζόταν, τουλάχιστον προς το παρόν. Αντίθετα, αναγνώριζαν με συνθήκη την επικράτεια του αθηναϊκού κράτους και της ηγεμονίας του, που ήταν πάγιας στόχος του περίκλιτου έμπνευσης σχεδίου εξωτερικής πολιτικής της Αθήνας. Ήταν μια πολεμική εξέλιξη, που αναγκάστηκε να αναγνωρίσει διπλωματικά η Σπάρτη και την οποία, όταν θα της δινόταν η ευκαιρία, ήταν σίγουρο πως θα επιχειρούσε να αντρέψει.

Τα προβλήματα φάνηκαν αμέσως με την εφαρμογή της συνθήκης. Οι Σπαρτιάτες, παρά την καλή τους διάθεση, δεν ήταν σε θέση να αποδώσουν την Αμφίπολη στους Αθηναίους, αφού οι κάτοικοι της ήταν τώρα απρόθυμοι να επιστρέψουν υπό αθηναϊκή κυριαρχία. Βρέθηκαν σε δύσκολη θέση, όταν παρουσίασαν τους όρους της ειρήνης σε συγκέντρωση των μελών της Πελοποννησιακής Συμμαχίας. Δυσανεκτικοί ήταν οι Κορινθίοι, που καλούτο να αποδώσουν στους Ακαρνανούς τις αποικίες τους, Σόλλιον και Ανακτόριον, οι Θεβαίοι με μεθοριακό οχυρό Πνάκτον και οι Μεγαρείς, που έχαναν τη Νίσαια. Αν σε αυτά προστεθεί και το γεγονός ότι τέλειωνε και η Τριακονταετής Συνθήκη, δεν θα πρέπει να προκαλεί εντύπωση η πρόταση των Σπαρτιατών προς τους Αθηναίους για σύναξη αμυντικής συμμαχίας διάρκειας πενήντα ετών, που θα εξασφάλιζε την ακεραιότητα των δύο μερών. Με τη συμφωνία αυτή, οι Αθηναίοι απέδωσαν όλους τους αιχμαλώτους στη Σπάρτη, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που είχαν αιχμαλωτιστεί στη Σφακτηρία.

Στους ρεαλιστές ήταν φανερό ότι η ει-

ρήνη του Νικία ήταν θνησιγενής. Οι ισχυρότεροι από τους συμμαχούς της Σπάρτης αρνήθηκαν να συμμορφωθούν και να εφαρμόσουν τους όρους. Το γεγονός ότι η Σπάρτη τους αγνόησε σχεδόν ολοκληρωτικά θα την οδηγούσε γρήγορα σε πολύπλευρη κρίση. Με τους ελιωτες συνεχώς σε αναταραχή, με τους σημαντικότερους από τους συμμαχούς να είναι εχθρικοί και με το Άργος, που ήταν μέχρι τότε ουδέτερο, να μπαίνει στο θέατρο των επιχειρήσεων πανίσχυρο, με τον αριθμό των «μοιρών» να έχει μειωθεί, η Σπάρτη ένωθε να τίθεται σε άμεσο κίνδυνο η ηγεμονία της στην Πελοπόννησο. Μέσα σε αυτό το περιβάλλον είναι κατανοητό γιατί ο Θουκυδίδης ονόμασε τα χρόνια ειρήνης που ακολούθησαν «χρόνια απολάνθανοντος πολέμου» («ύπνοπος ανακακῆ»). Και πράγματι έτσι ήταν, όπως έδειξε η συνέχεια των γεγονότων. **21**

(Επάνω) Ο Θουκυδίδης, όταν παρουσιάστηκε ενώπιον των Αθηναίων δικαστών, δεν κατόρθωσε να εξηγήσει πεστικά για ποιον λόγο βρισκόταν στη Θάσο, αντί της Ηϊόνας ως όφειλε, με αποτέλεσμα να μη φθάσει εγκαίρως στην Αμφίπολη και να κυριευτεί η πόλη από τον Βρασιίδα. Πλήρως ακριβή την ομιλία του, καθώς εξορίστηκε από την Αθήνα για είκοσι χρόνια (προτομή του Θουκυδίδα, ρωμαϊκό αντίγραφο, Εθνικό Μουσείο Νεάπολης).

(Δεξιά) Ο Αριστοφάνης υπήρξε σφοδρός επικριτής του Κλέωνα, τον οποίο δεν δάτασε να γελιοποιήσει στις κωμωδίες του, παρουσιάζοντάς τον ως πολεμοκάπηλο και κύριο υπαίτιο των δεινών της Αθήνας. Στην κωμωδία «Ειρήνη», που ανέθηκε σμένος μετά τη μείση της Αμφίπολης, δεν εκρυψε τον ενθουσιασμό του από την είδηση του θανάτου του Αθηναίου στρατηγού (προτομή Αριστοφάνη, ρωμαϊκό αντίγραφο, Μουσείο Λούβρου).

(1) *Botsford G.W. & Robinson C.A.: ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1979.
 (2) *Bury J.B. & Meiggs R.: ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ*, τ. Β', εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1986.
 (3) *Finley J.H.: ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ*, εκδ. Παπαδόπουλου, Αθήνα, 2004.
 (4) *Καράκος Σ.: ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΑΘΗΝΩΝ*, τ. Β', εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2004.
 (5) *Κέϊγαν Ντ.: Ο ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ*, εκδ. Οικονομία, Αθήνα, 2004.
 (6) *Κολιόπουλος Κ.: Η ΥΨΗΛΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΣΠΑΡΤΗΣ (750-192 π.Χ.)*, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα, 2001.
 (7) *Lewis D.M. (επ.): ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ*, Πανεπιστήμιο Cambridge, τ. 4, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2005.
 (8) *Μπενγκκτον Χ.: ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 1991.
 (9) *Επύραος Π.: ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ*, τ. Δ-Ε, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα (κ.κ.).
 (10) *Πελεκιδής Χ.: Ο ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ. Η ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΤΩΝ ΔΥΟ ΜΕΓΑΛΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ (431-404 π.Χ.)*, Ιστορία Ελληνικού Έθνους (ΙΕΕ), τ. Γ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1972.
 (11) *Schuller W.: ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1999.
 (12) *Wilken U.: ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1976.

